

Аркадій Ткачук

Римо-католицька парафіяльна школа як структурний елемент системи освіти на Правобережній Україні (перша чверть ХІХ ст.)

Arkadiy Tkachuk

Roman-catholic parochial school as the structural element of the educational system on the Right-Bank Ukraine (first quarter of the XIX century)

The article deals with the problem of the state of roman-catholic parochial schools on the Right-Bank Ukraine in the period of reign of Alexander I. The accent was made on the estimation the place of parochial schools in the educational system established in the course of educational reforms by T. Czacki and A. Czartoryski.

Keywords: Educational commission, reforms, decree, parochial school, educational district, RCC, school statute, fundush

Розглянуто становище римо-католицьких парафіяльних шкіл Правобережної України в період царювання Олександра І. Зроблено акцент на визначенні місця парафіяльних шкіл в системі освіти, запровадженій Т. Чацьким та А. Чарторийським в ході освітніх реформ.

Ключові слова: Едукаційна комісія, реформи, указ, парафіяльна школа, навчальний округ, РКЦ, шкільний статут, фундуш

Тільки віднедавна в українській історичній науці почали розроблятися питання діяльності різних релігійних конфесій на теренах України. З актуалізацією досліджень національної історії головна увага науковців була спрямована на Греко-католицьку та Православну церкви як конфесії, традиційно властиві українському суспільству, тоді як питання історії Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) довгий час залишалися осторонь уваги істориків. Тому часто в історіографії циркулюють рудиментарні оцінки різних аспектів діяльності РКЦ та польських просвітителів на Правобережжі як постійні намагання полонізувати і окатоличити населення. Дослідження освітньої діяльності РКЦ, а зокрема становища парафіяльних шкіл в умовах російської освітньої політики, створить основу для очищення інтерпретацій цього історичного явища від ідеологічних нашарувань в історіографії.

Проблема діяльності римо-католицьких парафіяльних шкіл на Правобережжі в першій чверті ХІХ ст. піднімалася в історичних працях ще з кінця ХІХ – початку ХХ ст., наприклад, такими авторами, як О. Кудринський¹, М. Симашкевич², Д. Толстой³ та багатьма іншими (часто необ'єктивними у

своїх висновках⁴). На сьогодні у контексті історії РКЦ проблема найбільш повно досліджена у працях Ю. Білоусова⁵, О. Буравського⁶, О. Крижанівського та С. Плохія⁷, І. Шостак⁸, тоді як в контексті політики російського уряду до неї зверталися, зокрема, Л. Єршова⁹, Ю. Поліщук¹⁰, А. Святненко¹¹ та інші. Особливо вартісною працею слід назвати монографію Л. Заштовта про польське шкільництво на «східних кресах»¹². А втім, у багатьох працях присутні деякі спрощення. Роль імперської освітньої та релігійної політики переважно зводиться до перешкоджання діяльності навчальних закладів РКЦ, або ж акцентується на підпорядкуванні парафіяльних шкіл тільки духовенству, що не завжди відповідало дійсності (на жаль, аналіз численних похибок, як фактичних, так і інтерпретаційних, в історіографії проблеми вимагає окремого дослідження і виходить за рамки нашої статті). Зважаючи на це, подальше дослідження проблеми лишається актуальним.

Метою статті є висвітлення становища римо-католицьких парафіяльних шкіл в системі освіти Правобережної України першої чверті XIX ст.

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала глибоку кризу усіх сфер суспільного та політичного життя, вивести з якої державу повинні були реформи 60-70-х років. Однією з найуспішніших стала освітня реформа, покликана розробити струнку систему виховання молоді в християнському і, заразом, патріотичному польському дусі. Діяльність Едукаційної комісії, що втілювала реформу, була перервана поділами Польщі¹³. Правобережна Україна відійшла до Російської імперії, де її було адміністративно розділено на три губернії – Київську, Волинську та Подільську, – що становили т. зв. «Південно-Західний Край». Освітня мережа Правобережжя, якою традиційно опікувалося римо-католицьке духовенство, стала поступово занепадати, так як орден єзуїтів, колишній провідник освіти на теренах Польщі, був розпущений 1773 р.¹⁴, а процес становлення шкіл Едукаційної комісії – перерваний. Нова система освіти на Правобережжі, що з початком XIX ст. запроваджувалася вже під егідою російського уряду, перейняла чимало нововведень Едукаційної комісії.

Варто зазначити, що до моменту розгортання загальноімперських освітніх реформ на Правобережжі була здійснена спроба запровадити замість наявних там польських католицьких шкіл – державні російські, а також православні духовні школи, яка провалилася через низку причин. Крім того, російський уряд не мав достовірних відомостей про кількість польських навчальних закладів у регіоні, які засновувалися хаотично і часто діяли поза межами будь-якого урядового контролю¹⁵. У таких обставинах уряду більше нічого не залишалось, як піти на поступки. Зокрема, сенатським указом 1796 р. було підтверджено використання польської мови як мови навчання в закладах

освіти¹⁶. А «Регламент для церков і монастирів Римо-католицького віросповідання в Російській імперії» від 1798 р. закріпив за РКЦ право займатися освітньою діяльністю, навіть більше – вимагав цього. Так, ордени єзуїтів (попри офіційний розпуск ордену) та піарів мали займатись викладацькою діяльністю під наглядом свого архієрея, всі інші ордени повинні були жертвувати частиною доходів на утримання училищ, навіть жіночі ордени були зобов'язані утримувати школи для дочок збіднілого дворянства¹⁷.

А все ж таки відсутність чіткої організації освітньої справи була невідною як для російського уряду, так і для місцевої польської меншини. Тому освітні реформи на Правобережжі були вкрай необхідними.

Перш за все імператорським Маніфестом від 8 вересня 1802 р. було засноване Міністерство Народної Освіти, яке очолив граф Петро Завадовський¹⁸. На початку 1803 р. були опубліковані «Попередні правила народної освіти», наслідком яких став наступний важливий крок – поділ території імперії на навчальні округи. Відповідний імператорський указ вийшов 24 січня 1803 р. У кожному окрузі визначався один вищий навчальний заклад, який мав керувати всіма закладами освіти округу. Три правобережні українські губернії ввійшли до Віленського навчального округу, що загалом охоплював вісім губерній. Куратором округу був призначений князь Адам Чарторийський, який був особистим другом імператора Олександра І¹⁹.

Центром Віленського навчального округу став Імператорський Віленський Університет, утворений актом від 4 квітня 1803 р. Університет повинен був здійснювати нагляд за усіма народними школами та приватними пансіонами, що вже наявні чи ще будуть засновані в окрузі²⁰. В кожній губернії округу повинна була функціонувати хоча б одна гімназія, а в кожному повіті – хоча б одна повітова школа. Парафіяльні школи дозволялося відкривати без обмеження їх кількості. Університет повинен був також забезпечувати вчительськими кадрами усі інші навчальні заклади округу. Статутом Віленського університету та училищ його округу у парафіяльних школах передбачалося викладання навичок читання та письма, Закону Божого або Катехізису, початкових правил моралі, основ арифметики, а також простих і точних предметів, що стосуються ремесел та землеробства²¹.

У Віленському навчальному окрузі встановлювалась чітка вертикальна ієрархічна система підпорядкованості навчальних закладів у такій послідовності: парафіяльні школи – повітові школи – гімназії – університет. Вчителі парафіяльних шкіл були безпосередньо підлеглими наглядачам повітових шкіл, наглядачі повітових шкіл були підлеглими директорам гімназій, директори гімназій – ректорові Віленського університету, а університет був підконтрольний Головному управлінню училищ та по-

печителю навчального округу²². Така ієрархія навчальних закладів, як і практика поділу території на навчальні округи, була запозичена царською адміністрацією з досвіду освітньої системи Едукаційної комісії, як і деякі інші нововведення. Одна з причин такої спадкоємності полягає в тому, що попечитель Віленського округу А. Чарторийський раніше входив до складу Едукаційної комісії²³.

Коли 1803 р. з'явилась посада помічника попечителя округу, то заходом князя А. Чарторийського на цю посаду призначили Тадеуша Чацького, який на той час мав тісну дружбу з попечителем Віленського навчального округу. Офіційно Т. Чацький став генеральним візитатором училищ Київської, Волинської та Подільської губерній²⁴. На той час він уже був знаним громадським та культурним діячем, який увійде до історії Правобережжя як просвітитель, засновник Волинського ліцею в Кременці. Сучасники характеризували його як людину авторитетну, надзвичайно освічену, фанатично віддану освітній справі²⁵. Завдяки його просвітицькій діяльності в умовах домінування у регіоні польської меншини та РКЦ освітня реформа на Правобережжі набула яскравого польського національного забарвлення.

Т. Чацький та його соратник Г. Коллонтай підготували проект про відкриття гімназій у Волинській та інших губерніях, а також «Проект Волинської гімназії та всіх інших шкіл, що будуть створені у Волинській губернії»²⁶. Вірогідно, у той же час візитатор працював над новим шкільним статутом для правобережних губерній, що регламентував би процес заснування початкових парафіяльних шкіл та різні аспекти їх функціонування²⁷. І те, що шкільний статут був затверджений тільки 1807 р. (О. Кудринський зазначає невірну дату – 1809 р.²⁸), не викликає подиву, адже це був не єдиний проект Т. Чацького, який довго очікував на розгляд і затвердження владою²⁹.

Сміливі задуми польських просвітителів потрібно було негайно втілювати в життя. А. Чарторийський у доповіді міністру народної освіти 14 липня 1804 р. яскраво описав весь безлад, який породжувала відсутність системи в організації освітньої справи у «Південно-Західному краї», де одночасно існували училища, підпорядковані різним духовним орденам (езуїтам, піарам, домініканцям, василіанам та ін.), створені колишньою Едукаційною комісією, та нечисленні народні училища, відкриті російською училищною комісією. Адже всі ці заклади не мали єдності ні в управлінні, ні в організації, ні в навчальних планах³⁰. Імовірно, цим підкреслювалася важливість і актуальність прийняття нового шкільного статуту, розробленого Т. Чацьким, для централізації освіти на Правобережжі.

Але задовго до офіційного затвердження статуту Т. Чацький розпочав активно втілювати його положення, зокрема йдеться про відкриття школи

при кожному парафіяльному костелі та монастирі. Без усебічної допомоги римо-католицького духовенства Правобережжя, а також польських дворян, здійснити такий задум було б неможливо. Тому Т. Чацький був зацікавлений у якнайтіснішій співпраці з РКЦ.

У 1803 р. Т. Чацький та А. Чарторийський звернулися із пропозицією до луцько-житомирського єпископа Каспара Цецішовського про відкриття і утримання парафіяльних та середніх шкіл у Волинській, Подільській та Київській губерніях. 20 жовтня 1803 р. (Ю. Білоусов помилково зазначає дату 20 грудня 1803 р.³¹) в Луцьку для розгляду цих пропозицій зібралися представники римо-католицьких чернечих орденів та місцевого дієцезіального духовенства під головуванням єпископа К. Цецішовського. На цьому зібранні було вирішено, що всі церковні громади та духовні особи повинні підтримувати матеріально як вже наявні школи, так і відкриття нових, хоч розміри пожертв на утримання шкіл точно визначені не були. На парафіяльних священиків покладался обов'язок відвідувати школу в його парафії щотижня³². Ці та інші рішення зібрання духовенства 19 грудня 1803 р. затвердив імператор³³.

В найкоротші строки завдяки пожертвам духовенства і польського дворянства Т. Чацькому вдалося зібрати суму у 415 720 злотих. 10 000 злотих були пожертвовані василіанським орденом, і більше 14 000 злотих – князями Чарторийськими, Яблоновськими, Любецькими, Воронецькими³⁴. А вже від 30 грудня 1803 р. знаходимо рапорт про заснування парафіяльних шкіл духовенством Луцько-Житомирської дієцезії³⁵.

На прохання Т. Чацького 3 березня 1804 року також і Кам'янецький єпископ Ян Дембовський скликав підвідомче йому духовенство до Кам'янця, де на засіданні капітулу у присутності Т. Чацького священики погодилися віддавати десяту частину церковних доходів на відкриття та утримання при костелах та монастирях парафіяльних шкіл³⁶.

Та хоч якими значними були зібрані Т. Чацьким кошти з пожертв римо-католицького духовенства та дворян, проте для реалізації проекту відкриття і утримання стількох парафіяльних шкіл (а також середніх шкіл та ліцею у Кременці) цих коштів надовго не вистачило б. Тому генеральний візитатор звернув увагу на поезуїтські фондуші, які ще 1 серпня 1797 р. окремим указом були передані на потреби освіти задля закріплення її матеріальної основи³⁷. Так як після поділів Польщі діяльність Едукаційної комісії, яка розпоряджалася вищезгаданими фондушами, була припиненою, то постала проблема організації використання цих коштів. За наполяганням Т. Чацького було утворено дві Едукаційні комісії: одна для трьох правобережних губерній, а інша – для білоруських та литовських. Перша була заснована

21 грудня 1807 р. в Кременці. Т. Чацький зголосився бути її президентом і швидко налагодив діяльність комісії. Це дозволило відкрити на користь навчальних закладів фондуш у розмірі 352 500 рублів сріблом (2350 тис. злотих)³⁸.

Таким чином, маючи в розпорядженні всі згадані капітали (і ще багато не згаданих), генеральному візитатору Т. Чацькому за досить короткий термін вдалося значно розширити мережу парафіяльних римо-католицьких шкіл на Правобережжі. За десять років його візитаторства було відкрито 126 парафіяльних шкіл, з яких 85 припадали на Волинську губернію, 26 – на Подільську та 15 – на Київську³⁹. Такими темпами до 1832 р. в одній лише Волинській губернії налічувалося 108 парафіяльних шкіл із власним фондушем, тоді як Подільська губернія мала 61 таку школу, а Київська – 24 (без урахування Чигиринського повіту)⁴⁰. У 1821 р. в Кам'янецькій дієцезії (фактично – в Подільській губернії) у 34 парафіяльних школах навчалося 940 дітей⁴¹. А протягом 1827 р. у 38 парафіяльних школах Волинської губернії, якими опікувалося римо-католицьке духовенство Луцько-Житомирської дієцезії, навчалось 678 учнів⁴².

Відповідно до статуту парафіяльних шкіл 1807 р. вони поділялися на сільські однорозрядні та міські дворозрядні, хоч фундаторам шкіл надавалося право і у селах засновувати дворозрядні школи. Школи обох розрядів розділялися на чоловічі і жіночі відділи. Дворозрядні школи (великі) повинні мати двох учителів, а однорозрядні (малі) – лише одного. Кожен тип шкіл повинен був мати різний розклад уроків. У першому розряді великої школи викладалися читання, каліграфія, арифметика, основи моралі та катехізис. У другому розряді вдосконалювалися навички каліграфії, арифметики та вивчалися практична механіка, землеопис, природознавство (у досить вузьких рамках); також практикувалося садівництво, городництво та духовні співи. Ці предмети викладалися протягом 4-ьох років. У малих однорозрядних школах, попри наявність лише одного учителя, повинні були викладатися предмети обох розрядів. Розклад навчальних годин визначався Віленським університетом, що великою мірою централізувало навчальний процес⁴³.

Міністр народної освіти П. Завадовський намагався залучити до організації парафіяльних шкіл також і православне духовенство⁴⁴, проте їм вдалося уникнути клопотів і витрат, пов'язаних із цією справою. Єпархіальне керівництво категорично відмовило урядовцю в організації таких шкіл⁴⁵. Крім того, православне духовенство навряд чи змогло провадити школи на рівні римо-католицьких внаслідок своєї безграмотності⁴⁶. І навіть на 1840 р., коли польське католицьке шкільництво було ліквідоване, у всій Волинській губернії нараховувалося тільки сім православних парафіяльних шкіл, які,

на відміну від скасованих римо-католицьких, утримувалися переважно державним коштом⁴⁷.

Маючи власні фондуші, початкові навчальні заклади Правобережжя були фінансово незалежні від центральної влади та місцевої російської адміністрації. Це сприяло утвердженню в регіоні особливої системи освіти, можна сказати навіть – автономної, – яка завдяки підконтрольності Віленському університету та керівництву навчального округу органічно вписувалася в загальноімперську освітню систему.

Та попри відносно стабільне становище римо-католицьких парафіяльних шкіл в системі освіти Правобережжя у першій чверті ХІХ ст., спостерігалися і деякі зміни в організації мережі цих початкових навчальних закладів.

Так, згідно з прийнятим 1807 р. новим шкільним статутом для правобережних губерній, ці школи вважалися парафіяльними не тому, що знаходились переважно при римо-католицьких костелах чи монастирях, а тому, що територія римо-католицької парафії, де засновувалась школа, стала вважатися парафіяльним навчальним округом. Влада духовенства над школами не повинна була перевищувати тої, яку духівники мають над своєю паствою, і за рамки статуту не повинна виходити. Також контроль над парафіяльними школами деякою мірою було перекладено з дирекції повітових училищ (про що говорилося вище) на місцевих католицьких священників та предводителів дворянства. Директор повітового училища раз на рік здійснював візитацію парафіяльної школи, а при потребі – частіше. Так само і священник щосуботи відвідував школу для її огляду, опитував учнів з різних предметів, щоб здійснювати контроль над роботою вчителів, а також навчав учнів Євангелію. На світську владу покладався обов'язок вчасно виплачувати заробітну плату вчителям з фондушів школи або ж слідкувати, щоб це виконували священники чи настоятелі монастирів. Але, що важливо, світське керівництво не мало права змінювати порядок предметів чи збільшувати їх число. Директор гімназії та директори повітових училищ повинні були бути у повній згоді з губернськими та повітовими предводителями дворянства. Предводитель дворянства мав право принаймні раз на рік візитувати парафіяльні школи⁴⁸.

Уніфікація внутрішнього розпорядку та керівництва парафіяльними школами на Правобережжі, прописана у статуті 1807 р., вперше була підірвана єпископом Кам'янецької дієцезії Францом Мацкевичем. 1811 р. для своєї дієцезії він написав власний шкільний статут, що був затверджений 2 серпня 1811 р. та відрізнявся рядом положень від статуту Т. Чацького. Основною відмінністю було те, що влада над мережею парафіяльних шкіл належала не світській владі, а саме єпископу, який, у свою чергу, посту-

пався нею на користь деканів та парафіяльних священиків, які виступали фундаторами цих шкіл. Також обов'язковою умовою для священиків стала вимога звітувати про стан шкіл деканам, які в свою чергу мали звітували єпископу⁴⁹. Причиною того, що подільське духовенство перебрало на себе управління парафіяльними школами, може бути неухвага до них місцевого дворянства, яка залишила школи без нагляду, тому вони стали розцінюватися населенням як духовні навчальні заклади, а не світські. Принаймні на це вказує Подільський цивільний губернатор у своєму звіті міністру внутрішніх справ від 24 травня 1833 р.⁵⁰

З початком 20-х років XIX ст. система освіти Правобережжя зазнає обмежувальних заходів з боку російського уряду, що був стурбований наростанням польського національного руху. Ключовою подією стала справа «Про написи, виявлені у Віленському університеті», які мали явну антиросійську спрямованість. У зв'язку з цим 1824 р. з посади попечителя Віленського навчального округу був звільнений А. Чарторийський, якого замінив росіянин М. Новосільцев. Змінився також і міністр освіти. Новопризначений міністр О. Шишков у написаній ним інструкції так визначив основну мету своєї діяльності: виховання повинно стати російським, незважаючи ані на віру, ані на національність учнів і викладачів. Навчання повинно було проводитися російською мовою. З цією метою були внесені значні зміни в навчальні плани шкіл усіх рівнів⁵¹.

Ситуація, коли правобережні губернії були об'єднані в один навчальний округ, також була змінена. Ще за попечительства А. Чарторийського, з Віленського навчального округу була вилучена Київська губернія, яку було віднесено до Харківського округу указом від 23 вересня 1818 р.⁵² А 31 жовтня 1824 р. було видано імператорський указ про новий поділ губерній на навчальні округи, що закріпив за Віленським округом тільки Волинську та Подільську губернії⁵³, хоч І. Шостак вказує інші, очевидно, неточні дані⁵⁴. Такий розподіл правобережних українських губерній означав, поза всім іншим, що парафіяльні школи Київщини перестали відповідати статутіві 1807 р. значно раніше від волинських та подільських. Фактично, з 1818 р. їх не можна вважати повноцінною складовою системи освіти Правобережжя зі специфічними ознаками, хоч мовою викладання у тих школах залишалася польська і утримувалися вони власним фондом.

Отже, в ході загальноімперських освітніх реформ на Правобережній Україні постала розвинута система освіти, яка мала ряд специфічних рис, що великою мірою визначали її окремішність в імперії. Особливо яскраво ці риси проявилися в початковому шкільництві, яке провадило місцеве римо-католицьке духовенство та чернечі ордени: фінансова незалежність

від світської влади завдяки власним фондам, окремий шкільний статут для правобережних губерній, підпорядкованість не лише керівництву навчального округу, а й предводителям дворянства (переважно полякам) та РКЦ. Таке становище парафіяльних шкіл Правобережжя стало можливим завдяки польським просвітителям Т. Чацькому та А. Чарторийському, що залучили до розбудови шкільної мережі польську громаду та РКЦ, які були зацікавлені у вихованні освіченого та національно свідомого молодого покоління.

- ¹ Кудринский О. Фаддей Чацкий // Киевская Старина. – Февраль, 1893. – № 40. – С. 319-345.
- ² Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольск: Типография Подольского губернского управления, 1872.
- ³ Толстой Д. Римский католицизм в России: Историческое исследование: в 3 томах. – СПб: Издание и типография В.О. Демакова, 1876. – Т. 2.
- ⁴ Антонович П. Полонизаторская деятельность на Волыни Адама Чарторийского и Фаддея Чацкого // Волыньские Епархиальные Ведомости. – 1 ноября, 1912. – № 45. – С. 880-882.
- ⁵ Білоусов Ю. Київсько-житомирська римо-католицька єпархія: Історичний нарис. – Житомир: ОП «Житомирська облдрукарня», 2000.
- ⁶ Буравський О.А. Римо-католицька церква на Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013.
- ⁷ Крижанівський О.П. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. / О.П. Крижанівський, С.М. Плохій. – К., 1994. – Кн. 3 : Кінець ХVІ – середина ХІХ століття. – К.: Либідь, 1994.
- ⁸ Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст.: Монографія. – Білий-Дунаєць; Острог: Волання з Волині, 2005. Шостак І.В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства Луцько-Житомирської дієцезії у першій половині ХІХ ст. // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Острог: Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип. 4. – С. 252-261.
- ⁹ Єршова Л. Жіноча освіта на Волині в період російсько-польського освітянського двовладдя (1793–1831 рр.) // Українська полоністика. – Вип. 1. – Педагогічні дослідження. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – С. 126-136.
- ¹⁰ Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії та доля польського населення (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) // *Ukrainica-Polonica*. – Т. 3. – Київ; Житомир: Вид. центр Київського Національного лінгвістичного університету, 2009. – С. 12-19; Поліщук Ю.М. Боротьба царизму проти польського шкільництва у Правобережній Україні та заміна його на російську систему освіти (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К., 2007. – Вип. 33. – С. 6-21; Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.). – К.: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012.

- 11 Святненко А. Греко-католицька й римо-католицька церкви в освітянській політиці самодержавства на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Київська старовина. – Вересень-грудень 2009. – № 5-6 (339-340). – С. 48-60.
- 12 Zasztowt L. Kresy 1832-1864: Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN, 1997. – S. 45.
- 13 Дзюба О. Едукаційна комісія // Енциклопедія історії України: в 5 томах / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3 (Е-Й). – С. 15-16.
- 14 Блинова Т.Б. Иезуиты в Беларуси: Их роль в организации образования и просвещения. – Гродно: ГрГУ, 2002. – С. 122.
- 15 Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства Народного Просвещения. – Т. 1: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа (1783–1803). – СПб, 1893. – С. XLIV; LIV; Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України... – С. 199-200.
- 16 Поліщук Ю. Приєднання Правобережної України до Російської імперії... – С. 17-18.
- 17 Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 25 (1798-1799). – № 18.734. – С. 438.
- 18 ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.406. – С. 243-248.
- 19 Там само. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.598. – С. 442; Zasztowt L. Вказ. праця. – С. 45.
- 20 ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.701. – С. 526-528.
- 21 ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 20.765. – С. 617-618.
- 22 Там само. – С. 618.
- 23 Дзюба О. Едукаційна комісія... – С. 15.
- 24 Кудринский О. Вказ. праця. – С. 328; Антонович П. Вказ. праця. – С. 880.
- 25 Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.): Монографія. – Житомир, 2002. – С. 26-29.
- 26 Даниляк П.Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні // Український історичний журнал. – Березень-квітень, 2009. – № 2 (485). – С. 56.
- 27 Див. детальніше: Ткачук А. «Устав для приходских училищ в губерниях Волынской, Киевской и Подольской» 1807 року як джерело до вивчення римо-католицьких парафіяльних шкіл // Актуальні питання історії та культури України і світу: Збірник матеріалів П'ятої Регіональної наукової конференції. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2014. – Вип. 4. – С. 125-130.
- 28 Кудринский О. Вказ. праця. – С. 333-334.
- 29 Даниляк П.Г. Вказ. праця. – С. 56-57; Буравський О. Вказ. праця. – С. 306-309.
- 30 Єршова Л. Вказ. праця. – С. 128.
- 31 Білоусов Ю. Вказ. праця. – С. 52.
- 32 Там само. – С. 53; Святненко А. Вказ. праця. – С. 51.

- ³³ Див. детальніше про прийняті на засідання рішення: ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. 27 (1802-1803). – № 21.089. – С. 1073-1077.
- ³⁴ Кудринский О. Вказ. праця. – С. 332-333.
- ³⁵ Держархів Волинської області (ДАВО). – Ф. 382. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 1.
- ³⁶ Толстой Д. Вказ. праця. – С. 268.
- ³⁷ ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 24 (1796-1797). – № 18.069. – С. 664-665.
- ³⁸ Антонович П. Вказ. праця. – С. 881; Єршова Л. Вказ. праця. – С. 130.
- ³⁹ Буравський О. Вказ. праця. – С. 307.
- ⁴⁰ Zasztowt L. Вказ. праця. – S. 316-318.
- ⁴¹ Крижанівський О.П. Вказ. праця. – С. 223.
- ⁴² Держархів Житомирської області (ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 4. – Спр. 95. – Арк. 5-6.
- ⁴³ ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 29 (1806-1807). – № 22.605. – С. 1250-1259.
- ⁴⁴ ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 28 (1804-1805). – № 21.610. – С. 802-804.
- ⁴⁵ Крижанівський О. П. Вказ. праця. – С. 268.
- ⁴⁶ Симашкевич М. Вказ. праця. – С. 403-406.
- ⁴⁷ Святненко А. Діяльність Волинської єпархії в просвітницькій сфері (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) // Історія. Філософія. Релігієзнавство. – 2009. – № 3. – С. 65.
- ⁴⁸ ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 29 (1806-1807). – № 22.605. – С. 1256-1257.
- ⁴⁹ Симашкевич М. Вказ. праця. – С. 417-418.
- ⁵⁰ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 707. – Оп. 1. – Спр. 732. – Арк. 3-5.
- ⁵¹ Поліщук Ю. Боротьба царизму проти польського шкільництва... – С. 15; Шостак І.В. Освітня діяльність римо-католицького духовенства... – С. 254.
- ⁵² ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 35 (1818). – № 27.542. – С. 673.
- ⁵³ ПСЗРИ. – Собрание 1-е. – СПб, 1830. – Т. 39 (1824). – № 30.102. – С. 577.
- ⁵⁴ Шостак І.В. Луцько-Житомирська дієцезія... – С. 137.